

УДК 130.2

Д. В. Петренко
докторант кафедри теорії культури і філософії науки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
кандидат філософських наук

ЛЮДИНА Й ТЕХНІКА: СТРАТЕГІЇ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

Постановка проблеми. У доповіді «Питання про техніку» М. Гайдеггер вказує на те, що етимологія давньогрецького слова τέχνη, від якого походить назва «техніка», включає в себе, окрім значення «ремісна майстерність», значення «мистецтво й знання». Забуття поетичних витоків технічного свідчить для М. Гайдеггера про втрачену можливість, яка зберігається у світі сучасних технологій, заснованих на виробництві, що виключає «будь-яку іншу можливість розкриття потаємності» [8, с. 233]. Забуття, відсутність, втрата, підміна – типові визначення, які супроводжують різні філософські спроби осмислення техніки в ХХ столітті, що також позначилося на стратегіях концептуалізації співвідношення людини й техніки.

Мета дослідження – визначення антропологічних аспектів різних напрямів філософії техніки. Це дозволить не лише з'ясувати концептуальні стратегії антропології техніки, що формуються з кінця ХІХ століття, а й допоможе позначити витоки артикуляції «людське/технічне» в сучасних філософських і наукових концепціях. Філософська реконструкція антропологій техніки, можливо, наблизить до розуміння деяких аспектів того, що Д. Агамбен називає антропологічною машиною [1, с. 44], яка в ХІХ – ХХ століттях окреслює складову людського в грі виключень/відторгнень тваринного й технічного.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на те, що технічне було об'єктом різних філософських розмислів, від Арістотеля до Ж. Ламетрі, виникнення й легітимацію філософії техніки пов'язують із другою половиною ХІХ століття, а точніше – з виходом у 1877 році роботи Е. Каппа «Основні напрями філософії техніки: до історії виникнення культури з нової точки зору». Виокремлення філософії техніки в автономний розділ філософії дослідники часто пояснюють реакцією на практичні успіхи індустріальної епохи, що проявилися в ХІХ столітті. Залізні дороги, електрика, фотоапарат стали викликом для багатьох мислителів, які поставили собі за мету перенести питання про техніку в центр філософських розмислів. Це здійснюється багатьма філософами, у тому числі й завдяки антропологічному осмисленню техніки. Так, питання про те, чим є техніка, поєднується з питанням про те, чим є людина. Л. Мамфорд, осмислюючи причини виникнення філософії техніки в роботі «Міф машини», писав: «Ми не зможемо зрозуміти роль, яку грала техніка в розвитку людини, якщо

не заирнемо в глибини історично утвореної природи людини» [5, с. 10]. Перетворення, які відбулися в розумінні людського з початку ХІХ століття, безпосередньо пов'язані із цією ставкою філософії на тему «людина й техніка». Е. Капп, спираючись на філософську антропологію Л. Фейєрбаха, розробляє концепцію органічної проекції: «Зовнішній світ механістичної роботи, що йде від людини, може бути зрозумілим лише як реальне продовження організму» [2, с. 24]. Звичайно, подібні ідеї, що пов'язують людське тіло та техніку, висловлювалися й раніше, проте важливо, що означена концепція сформулювалася в ХІХ столітті, у якому було окреслено нову конфігурацію людського, у результаті чого проблема «людина й техніка» актуалізується у своїй радикальній іманентності.

Концепція Е. Каппа будується на початковому розрізненні «людина/техніка». Між людиною й технікою існує розрив. Як пише послідовник Е. Каппа А. Еспінас, техніка – це «продовження органу, його проекція назовні» [10, с. 149]. Орган продовжується в технічний пристрій, проте не зливається з ним. Людина не стає машиною, а використовує її. Ця концепція буде присутня також у З. Фрейда, який у «Незадоволенні культурою» констатував, що чисельні технічні винаходи зробили людину «так би мовити богом на протезах, величним, коли використовує всі свої допоміжні органи, проте вони з ним не зрослися і додали ще немало клопоту» [7, с. 222]. Звичайно, у З. Фрейда навряд чи знайдемо технооптимізм Е. Каппа та А. Еспінаса, технічні протези – штучні органи без тіл, що «додають клопоту».

Однак ще за десять років до виходу роботи Е. Каппа К. Маркс радикально поставив питання про зв'язок техніки й експлуатації робітників. У ХІІІ главі першого тому «Капіталу», намагаючись осмислити наслідки промислової революції ХVІІІ століття, К. Маркс доходить висновку, що перехід від ремісних технологій виробництва до машинних кардинально змінює характер праці. Робітник тепер стає складовою засобу виробництва – машини. К. Маркс пише: «У мануфактурі робітники є членами одного живого організму. На фабриці мертвий організм існує незалежно від них, і вони приєднані до нього як живі додатки» [4, с. 360]. Жива робоча сила повністю підпорядковується мертвій праці машини. Проте К. Маркс підкреслює, що причина відчуження робітника полягає не в самій машині, а в тому, як вона використо-

ується за капіталістичного способу виробництва. К. Маркс фактично створює одну з найвпливовіших ліній розуміння техніки в ХХ столітті, засновану на герменевтиці підозри. «Не варто довіряти техніці, за нею приховуються інтереси власників капіталу» – теза, яка стає базовою, наприклад, для багатьох ліній медіа-досліджень: від радикальних викриттів адептів Франкфуртської школи до м'якої критики мас-медіа берлінгемських *cultural studies*. Варто відзначити, що концепція машини в К. Маркса не є однозначною, про що свідчить написаний ще в 1857 році «Фрагмент про машини» в межах створення начерків «До критики політичної економії».

Для К. Маркса техніка бере участь у відчуженні людини лише тому, що вона використовується буржуазією, проте сама по собі, хоча й протистоїть живій праці, загрози людству не несе. Більше того, згідно з концепцією послідовника К. Маркса Е. Блоха, будучи звільненою від капіталістичного виробництва, техніка буде розвиватися в співвідношенні з творчими устремліннями людини. У цьому проявляє себе ще одна настанова: поєднувати техніку й мораль. Так, у праці Ф. Бона «Про борг і добро», що вийшла в 1898 році, завдання техніки пов'язуються з актуалізацією ідеї добра. З точки зору німецького філософа, техніка повинна підпорядкуватися новому розкриттю моральної сфери, яка утворилася після І. Канта. Подібні концепції виходять із того, що техніка є нейтральною та знаходиться по той бік добра й зла. Однак за неправильного використання вона може стати інструментом руйнування справжнього людського – процесу, який артикулювався в ХІХ столітті під різними іменами: відчуження, порушення вимог категоричного імперативу, втрати духовності.

Подолання інструменталістських та органопроекційних стратегій розуміння техніки здійснюється в межах так названої історичистської лінії філософії життя. Цей популярний наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття напрям філософії був реакцією на гегемонію природничого пізнання. В. Дільтей та Г. Зіммель відкривають розуміння імені життя, цілком відмінне від постульованого в природничих науках, маркуючи ним принципово не визначений, ірраціональний потік, який ніколи не зводиться до застиглих форм. Тут техніка займає амбівалентне становище, адже вона, з одного боку, є перешкодою життєвому пориву, а з іншого – його ж породженням. Протиставлення «техніка – життя» здійснило великий вплив на літературні, театральні й кінематографічні сюжети початку ХХ століття. Різні невідконтрольні штучні породження людства атакують читачів і глядачів із літературних сторінок, театральних сцен та екранів кінотеатрів. Техніка несе небезпеку людському, вона підміняє життєвий порив механістичним відтворенням – такими є найважливіші настанови мистецтва німецьких експресіоністів. Низка філософів, що звертаються до філософсько-історичної рефлексії над

темою «людина й техніка», доходять висновку, що страх і трепет, викликані технікою, можуть бути подолані лише її осмисленням. Техніка кидає виклик людині, отже, вона повинна осмислюватися у своєму розвитку. У цьому виникає один із найбільш важливих парадоксів, що хвилювали філософів техніки кінця ХІХ – початку ХХ століття. З одного боку, технічне становить загрозу людському, а з іншого – якщо людина відмінна від тварини, то однією з її найголовніших особливостей повинна бути здатність до винахідництва, що увінчується створенням техніки. Так виникає важлива тріада «тварина/людина/техніка».

Розрізнення «людина/тварина» перебуває в центрі філософських побудов Х. Ортега-і-Гассета. Людина не є твариною, адже вона не може долати природні потреби та створювати дещо надлишкове. Техніка, яку Х. Ортега-і-Гассет розуміє досить широко як здатність винаходити, стає центральною рисою, що позначає людську винятковість і запускає систему відмінностей, які формують опозицію «людина/тварина». Завдання іспанського філософа – створити історичне прочитання співвідношень людини й тварини, людини й техніки. У цьому вже окреслюється своєрідний розкол: з одного боку, техніка – це маркер людського, а з іншого – керується людським бажанням. Визначені конфігурації бажання й техніки можуть викликати дисонанс, який призводить до того, що Х. Ортега-і-Гассет називає кризою людського бажання. Саме тому історія людини та історія техніки як співпадають, так і не співпадають. Історичне прочитання необхідне Х. Ортега-і-Гассету лише для одного жесту – констатації розходження технічного й людського. Розрив намічається в ХІХ столітті та пов'язується з фігурою людини-техніка, яку іспанський філософ іменує «інженер». Результат винахідництва інженера радикально відрізняється від техніки-випадку та техніки-ремісника. Новий тип ставлення до техніки, на думку вченого, призводить до того, що «людина ось-ось готова втратити реальні уявлення про техніку та про ті, наприклад, духовні зусилля, у яких вона виникає, і, ніби первісний дикун, бачить у подібних речах звичайні дари природи, які вже присутні й не потребують певних зусиль із його сторони» [6, с. 222]. Отже, збереження людського, що зупиняє процес дегуманізації, який втілюють фігури інженера й технократа, пов'язане з «духовними зусиллями». Відсутність цих зусиль віднімає власне людське, яке заміщається первісним дикуном, а то й твариною. Людина в Х. Ортега-і-Гассета – це позначення проміжку між машиною й твариною; не життєва стихія, не організований механізм, людина стає ім'ям примари. Історична реконструкція серії «людина-техніка» необхідна Х. Ортега-і-Гассету для двох операцій: окреслення складової людського та фіксації точки зради, у якій техніка

стає джерелом забуття «духовних зусиль» людського. Очевидною також є причина звернення Х. Ортега-і-Гассета до філософії техніки: не лише піддати критиці ситуацію домінування техніки в XIX та XX століттях, а й виявити історичні умови розвитку техніки та створити, таким чином, оповідь, у якій буде повнота, втрата й відновлення первинного стану. Основними акторами цієї оповіді повинні стати тварина, дикун та інженер, які обмежують і водночас окреслюють фігуру людини.

Людина й техніка – важливі оператори у філософії О. Шпенглера. Більше того, О. Шпенглер здійснює оригінальну процедуру – розширює використання імені техніка також на діяльність тварини, що дозволяє, на його думку, подолати інструментальні інтерпретації техніки. Конструюючи й стверджуючи відмінність «людина/тварина», О. Шпенглер пропонує розуміти під технікою «тактику всього життя в цілому» [9, с. 457]. Техніка, на переконання німецького філософа, – це спосіб поведіння з речами, а не інструментальне їх використання. У цьому бере початок серія парадоксів, що пронизують шпенглерівську філософію. Техніка як тактика життя притаманна як людині, так і тварині. Проте людина, як стверджує О. Шпенглер, не є твариною, адже здатна на не залежну від виду діяльність. Техніка в людській ситуації, незалежно від будь-яких примусів, стає маркером винахідництва. Виникає питання: навіщо словом «техніка» маркувати діяльність того, що німецький філософ називає твариною? Аргумент із подоланням інструментальної інтерпретації технічного, вочевидь, є недостатнім. Напевно, ця операція необхідна О. Шпенглеру для створення історичної ретроспективи технічних змін, яка дозволить обґрунтувати скандальне положення про присмерк Європи, яке оголошує техніку однією з причин кризи фаустівської культури. Розширення історії техніки до тварини знадобилося О. Шпенглеру, щоб додати переконливості його історичним аргументам, які руйнують абсолютизацію вузького розуміння технічного. Завдання О. Шпенглера – вирвати назву «техніка» з лецят сцієнтизму, для цього він і співвідносить техніку з фігурою тварини, яка слугує корисним і водночас провокативним оператором цієї дії. О. Шпенглер говорить, що навіть у тварини є техніка, зокрема така, що розуміється певним чином. Техніка та, відповідно, людина/тварина повинні посісти задалегідь підготовані для них місця в шпенглерівській оповіді, заснованій на описі події втрати, що незмінно веде до тотальної катастрофи.

Німецький філософ поняттям «техніка» маркує актуалізації життя, а потім встановлює відмінність «людина/тварина». Таким чином, техніка, з одного боку, об'єднує фігури людини й тварини, а з іншого – позначає радикальний розкол між ними. Опозиція «людина/тварина» вступає в конфлікт з іншим важливим для О. Шпенглера протиставлен-

ням – природне/штучне. Якщо техніка притаманна і людині, і тварині, то її необхідно співвіднести з природним, проте в цьому разі виділення сфери людського, яке О. Шпенглер називає культурою, не може пов'язуватись із штучним. Будучи характеристикою як людини, так і тварини, і природним, і штучним, техніка стає плаваючим означником, який підриває побудовані О. Шпенглером опозиції.

Техніка, на думку О. Шпенглера, актуалізує винахідливу здатність, проте вона ж у фаустівській культурі стає однією з причин кризи. Німецький філософ пише: «Творіння підіймається на творця. Подібно до того, як колись мікрокосм-людина піднялася на природу, так повстає тепер мікрокосм-машина проти нордичної людини. Володар світу зробився рабом машини. Оськажена упряж тягне скинутого переможця до смерті» [9, с. 485–486]. Повстання проти природи й виділення людського закінчується стиранням цієї процедури машиною.

Описуючи природність у роботі «Людина і техніка», О. Шпенглер змальовує дивну картину наростання інтенсивності у світі природного життя, яке зводиться філософом до умовної тріади «рослина – трав'яниста тварина – хижа тварина». Назва «рослина» маркує крайній випадок прояву життя й відсутності руху. Те, що О. Шпенглер називав рослиною, позбавлене технічної тактики та виконує функцію нульової точки життя. Парадоксально, що межа іншої сторони – домінування техніки на останній стадії фаустівської культури – у своєму найбільш радикальному прояві також призводить до точки абсолютного спокою – смерті. Оповідь О. Шпенглера починається й закінчується в топосі, який Ж. Лакан в «Етиці психоаналізу» позначив як місце «смерті, що посягає на сферу життя, і життя, що вступає до володінь смерті» [3, с. 322]. Порушена повнота «природного» запускує низку процесів, які повертають економію думки О. Шпенглера у вихідну точку, що з'єднує до нерозрізненості Ерос і Танатос, насолоду й смерть. Техніка стає оператором і порушення, і відновлення. Історія техніки стає історією як виробництва, так і знищення тварини й людини, культури й цивілізації.

Висновки. Таким чином, можна визначити принаймні чотири стратегії філософського осмислення теми «людина й техніка»:

1) *проекційну* – техніка тут розуміється як проекція людських можливостей або даностей (Е. Капп, А. Еспінас, З. Фрейд, Х. Закссе). Завдання філософії тут – обґрунтувати еволюцію людських здібностей, або просто констатувати їх розвиток;

2) *трансцендентно-критичну*, яка виходить із положення, що техніка реалізує інтереси прихованих соціальних, економічних чи політичних сил, які спрямовують її проти людини. Відповідно, завдання філософії – ідентифікувати й поіменувати ці сили, а також здійснені ними деструктивні процедури (К. Маркс, Ф. Енгельс, Е. Блох, Т. Адорно, Г. Маркузе);

3) *іманентно-критичну*, орієнтовану на історичне дослідження техніки у своїй автономності й фіксацію точки втрати, зради, перевертання, забуття, у якій техніка починає становити загрозу людському. Філософія тут намічає критерії небезпеки та ідентифікує їх прояви в контексті історичного розгляду техніки (Х. Ортега-і-Гассет, О. Шпенглер, Л. Мамфорд, М. Гайдеггер);

4) *реконструкційну* (також у смислі М. Фуко її можна назвати археологічною), яка формально ставить своїм завданням нейтральне відтворення історії техніки та її антропологічних аспектів, тому представники цієї стратегії дещо критично ставляться до будь-яких співвіднесень їх досліджень із філософією (Д. Хедрік, А. Пейсей, В. Фаульштїх). Однак варто відзначити, що імпліцитно реконструкційна стратегія спирається на філософські схеми, які задають певне розуміння історії, техніки, природи й людини, що некритично приймаються дослідниками.

Безсумнівно, позначені стратегії філософської антропології техніки не виявляють повною мірою всі можливі лінії концептуалізації зв'язків «людина/техніка». Проте ці схеми окреслили основні конфігурації диспозитивів, що розподіляють економію людського/тваринного, природного/штучного, природного/культурного, людського/технічного не лише в різних філософських концепціях, а й у теоретичних побудовах гуманітарних і соціальних наук, які звертаються до дослідження теми «людина й техніка».

Література

1. Агамбен Дж. Открытое / Дж. Агамбен ; пер. с итал. Б. Скурацова. – М. : РГГУ, 2012. – 112 с.
2. Капп Э. Антропологический критерий / Э. Капп. – пер. с нем. // Роль орудия в развитии человека / Э. Капп Э., Г. Кунов Г. и др. – Л. : Прибой, 1925. – С. 21–24.
3. Лакан Ж. Этика психоанализа: семинары. Книга 7 (1959–1960) / Ж. Лакан ; пер. с фр. А. Черноглазова. – М. : Гнозис ; Логос, 2006. – 416 с.
4. Маркс К. Избранные сочинения : в 9 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – пер. с нем. – М. : Политическая литература, 1984–1988. – Т. 7 : Капитал. – 1987. – 629 с.
5. Мамфорд Л. Миф машины: техника и развитие человечества / Л. Мамфорд ; пер. с англ. Т. Азаркович, Б. Скурацова. – М. : Логос, 2001. – 408 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике / Х. Ортега-и-Гассет // Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет. – пер. с исп. – М. : Весь мир, 2000. – С. 164–232.
7. Фрейд З. Недовольство культурой / З. Фрейд // Фрейд З. Собрание сочинений : в 10 т. / З. Фрейд ; пер. с нем. А. Боковой. – М. : СТД, 2003–2008. – Т. 9 : Вопросы общества и происхождение религии. – 2008. – С. 197–270.
8. Хайдеггер М. Вопрос о технике / М. Хайдеггер // Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. Бибихина. – М. : Республика, 1993. – С. 221–237.
9. Шпенглер О. Человек и техника / О. Шпенглер ; пер. с нем. А. Руткевича // Культурология XX век : [антология] / под ред. С. Гудимовой. – М. : Юрист, 1995. – С. 454–496.
10. Эспинас А. Соответствующее состояние техники / А. Эспинас ; пер. с фр. // Роль орудия в развитии человека / Э. Капп Э., Г. Кунов Г. и др. – Л. : Прибой, 1925. – С. 148–169.

Анотація

Петренко Д. В. Людина й техніка: стратегії філософського осмислення. – Стаття.

Статтю присвячено розгляду філософсько-антропологічних концепцій техніки у філософії кінця XIX–XX століття. Дослідження теоретичних стратегій співвідношення людського й технічного дозволяє розкрити низку антропологічних операцій, які артикулюють уявлення про людину, та розробити оригінальну класифікацію філософських антропологій техніки. Стратегії філософської антропології техніки не виявляють повною мірою всі можливі лінії концептуалізації відносин людини й техніки. Проте ці схеми окреслили основні конфігурації диспозитивів, які розподіляють економію людського/тваринного, природного/штучного, природного/культурного, людського/технічного. Визначені стратегії проявляються не лише в різних філософських концепціях, а й у теоретичних дослідженнях гуманітарних і соціальних наук, які звертаються до вивчення теми «людина й техніка».

Ключові слова: антропологія техніки, антропологічна машина, людське, тваринне, технічне.

Аннотация

Петренко Д. В. Человек и техника: стратегии философского осмысления. – Статья.

Статья посвящена рассмотрению философско-антропологических концепций техники в философии конца XIX–XX века. Исследование теоретических стратегий соотношения человеческого и технического позволяет раскрыть ряд антропологических операций, артикулирующих представления о человеке, и разработать оригинальную классификацию философских антропологий техники. Стратегии философской антропологии техники не представляют в полной мере все возможные линии концептуализации отношений человека и техники. Однако эти схемы прочертили основные конфигурации диспозитивов, которые распределяют экономию человеческого/животного, естественного/искусственного, природного/культурного, человеческого/технического. Обозначенные стратегии проявляются не только в различных философских концепциях, но и в теоретических исследованиях гуманитарных и социальных наук, которые обращаются к изучению темы «человек и техника».

Ключевые слова: антропология техники, антропологическая машина, человеческое, животное, техническое.

Summary

Petrenko D. V. Man and technology: strategies of philosophical apprehension. – Article.

The article deals with the examination of philosophical reflections as to the interrelation of a man and technology. The purpose of article is to research the anthropological aspects of various directions in philosophy of technology forming from the end of the XIX century. The presented research will also help to designate the origins of the articulation of “human/technical” in the modern philosophical and scientific conceptions. The examination of philosophy of technology of the end of the XIX century – the first half of the XX century allows allocating of four strategies for understanding the subject “a man and technology”. These four strategies of philosophical anthropology of technology do not present integrally all possible directions of conceptualization of the interrelation of a man and technology. Yet, the given schemes have drawn the basic configurations of dispositives, which distribute the economy of the human/animal, natural/artificial, inherent/cultural, human/technical.

Key words: anthropology of technology, anthropology of machine, human, animal, technical.